

Нутқий Таъсирчанликда Нолисоний Воситалар

Самигова Хушнуда Ботировна

*Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети профессори (DSc)
Аскаралиева Муштарий Баходир кизи УЗДЖТУ таржима назарияси*

ARTICLE INFO.

Калит сўзлар:

инглиз ва ўзбек тиллари, диалог, риторика, паракинетики, лисоний воситалар, нутқ таъсирчанлиги, нолисоний воситалар, суҳбатдош, мулоқот

Annontatsiya

Товушлартилшуносликнинг фонетика бўлимидаўрганилади. Лекин нутқ таъсирчанлигини кучайтирувчи воситалар қаторида парафонетик воситалар ҳам ўрин эгаллаган. Чунки товуш тембри, товушнинг юқори ёки пастлиги, унинг майинлик ёки кўполлик, бақирқ ёки пичирлаш орқали ифодаланиши, хатти-ҳаракат, имо-ишора ва шу кабилар нутқ таъсирчанлигининг ошишига хизмат қилувчи воситалар ҳисобланади [1,б. 116].

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2022 LWAB.

“Нолисоний воситалар” термини паралингвистик воситалар номи билан ҳам аталади. Г.Л. Трeгер (G.L. Trager) паралингвистиканинг парафонетикага оид бўлимини 2га: *товушнинг сифати* (бунга товушдаги шовқин, овоз тонининг баланд ёки пастлиги, темп, артикуляция, ритм ва бошқалар киради) ва *вокализация* (бунга кулгу, йиғи, пичирлаш, эснаш ва бошқалар киради) гуруҳига бўлиб ўрганади [2, б.18]. Д.А. Абдуазизованинг эътирофига кўра, парафонетикага тил бирлиги бўлмаган, нутқ жараёнида унинг эмоционал ва экспрессивлиги учун хизмат қилувчи воситалар киради [3,б.31-96].

Паралингвистик воситалар парафонетик (турли вокализациялар, товушнинг сифати, ҳис-ҳаяжонли ифодалар ва бошқалар), паракинесик (хатти-ҳаракатлар, имо-ишоралар, тана ҳаракатлари) ва параграфемик (ёзма нутқда қўлланилувчи график белгилар, шакллар, тимсоллар) каби уч турга бўлинади. Улар нутқ таъсирчанлигининг ошишига, ҳис-ҳаяжоннинг ифодалашда катта аҳамият касб этиши билан характерланади [3, б. 8-33].

Паракинесика тана хатти-ҳаракатлари, имо-ишораларни бевосита нутқий жараён билан боғлаб ўрганади. Шундай имо-ишоралар борки, улар умумий бўлиб, барча маданият эгалари учун бирдек тушунарли бўлади.

Айнан инглиз ва ўзбек халқларининг новербал ҳаракатларни ифода этишдаги фарқли жиҳатларига эътибор қаратсак, бунда ўзбекларда саломлашиш одоби бир-бирини кучиш, ўпиш,

қўлни кўксига қўйиш, сўзловчининг елкасини қоқиш (асосан ёши катта аёл киши ёши ўзидан кичик эркак киши билан сўрашганда) каби хатти-ҳаракатларда амалга оширилиши билан изоҳланади. Инглиз халқида эса саломлашиш қўл бериб кўришиш, эркак киши томонидан аёл кишининг қўлини ўпиш, бош кийимни ечиб бошни озгина эгиш каби хатти-ҳаракатлар орқали амалга оширилади.

Инглиз ва ўзбек халқларининг мулоқот чоғидаги маълум бир хатти-ҳаракатларини қиёслашда айрим инглиз олимларининг тадқиқотида келтириб ўтилган маълумотларга ҳам асосландик [4, б. 11-18]. Бунда масалан, “билолмадим” деганда икки елкани юқорига кўтариш, “эсимдан чиқди-я” деганда бошни ушлаш, қашлаш, “эсинг жойидами?” деганда кўрсаткич бармоқни бошнинг чекка қисмига қўйиб қисман айлантириш каби новербал ҳаракатларнинг ифодасида ўхшашлик мавжудлиги кузатилди. Эркалаганда бошни қўл билан силаш, “бери кел” деганда кўрсаткич бармоқ билан чақириш, хайрлашганда қўл силташ, “бер” деганда қўлни узатиш, жаҳл чиққанда муштни кўрсатиш, сўз сўзламоқчи бўлганда қўл кўтариш, хайрлашганда юзидан ўпиб қўйиш, бирор ўйинда ютганда гуруҳ аъзолари билан қўл уриштириш, кишиларга хурсандчилик, меҳр кўрсатишда уларни бағрига босиш каби ҳаракатлар мазкур халқлар маданиятидаги умумий жиҳатларни намоён этади.

Сухбатдошни маълум бир фаолиятга ундаш, қизиқтириш ва ишонтиришда паракинетики воситалар ўзига хос аҳамиятга эга. Тадқиқотимиз, асосан, диалогик нутқни тадқиқ этишга қаратилган бўлса-да, қуйида монологик нутқдан ушбу мавзуга хос бир парча келтириб ўтишни ўринли деб биламиз:

“Азиз дўстлар!

Нима керак бўлса, айтинг, ҳаммасини қилиб берамиз. Лекин, азиз оналар, опа-сингиллар, отахонлар, дўстлар, укажонлар, мен президент бўлсам ҳам сиздан тиз чўкиб сўрайман, илтимос қиламан: шу масалада ёрдам беринг!..[5, б. 20]”

Келтирилган мисолда сиздан тиз чўкиб сўрайман жумласи орқали нутқ таъсирчанлигининг юқори даражага кўтарилганлиги кузатилади. Қуйида диалогик нутққа оид мисол келтирамиз:

Andrew dropped to his knees before her; took her hands and said, most earnestly, “Mary, in God’s name be thankful he didn’t! That’s a hideous thing for a man in the prime of life to have to know... I’d say that sparing him that horrible knowledge was the one thing we can thank God for...”

Mary whose eyes fixed upon his, had shown increasing shock and terror, now she said: “Don’t mind. Don’t be sorry. I understand. You are right. [6, б. 136]”

Мазкур мисолда сўзловчи тиз чўкади, сухбатдошнинг қўлларини ушлайди ва ушбу ҳолатда нутқ сўзлайди. Шу йўл билан уни тинчлантиришга ундайди. Сўзловчининг тана ҳолати нутқнинг янада таъсирчан ифода этилишига сабаб бўлади. Худди шу каби ҳодисани ўзбек тилида ҳам учратиш мумкин:

– Мунча менга тикилиб қолдинг? – деди Нигора ажабланиб.

Ҳилола шаҳд билан ўрнидан турди-да, Нигоранинг қаришисида тиз чўкди.

– Нигора, азизим, жон синглим! Сендан ўтиниб сўрайман, игна санчишни бас қил! Ҳали кеч эмас! Биламан, сенда ирода бор, сен кучлисан! Қўлингдан келади. – ***Ҳилола синглисининг қўлларини маҳкам сиқаркан, кўзларидан “дув” этиб ёш тўкилди.*** – *Ўтиниб сўрайман, ташла бу ифлосликни, ўзингни қўлга ол, мен сенга ёрдам бераман! Ахир ўзингга бир қарагин, қандай гўзал, қандай чиройлисан! Сен учун ҳамма нарсани қиламан. Менга сўз бер, сафардан қайтишим билан сени даволатгани олиб бораман...*

Нигоранинг кўзларига ҳам ёш қалқиди. Опасини ўрнидан тургазиб оромкурсига ўтқазди, сўнг ошхонадан бир пиёла сув олиб келиб тутди.

– Яхши. Сўз бераман! – Кўз ёшини артиб, шивирлади у [7, б. 43]...

Ушбу мисолда тиз чўкиб ялиниш, суҳбатдошнинг қўлларини маҳкам қучиб сўзлаш, йиғлаш каби паралингвистик ҳаракатлар ифода этилган. Мазкур хатти-ҳаракатлар суҳбатдошни ёмон йўллардан қайтаришда, нутқнинг унга янада таъсир қилишида аҳамият касб этади.

Юқоридаги мисоллардан маълум бўладики, ҳар икки тилга оид диалогик риторикада тиз чўкиб илтимос қилиш нутқ таъсирчанлигининг янада кучайишига сабаб бўлади ва мазкур кўриниш диалог риториканинг умумийлик хусусиятларини кўрсатади.

Диалогик риторикада қўл имо-ишоралари ўзига хос ижобий ва салбий хусусиятларга эгаллиги билан характерланади. Масалан, қўл билан ҳавони кесиб гапириш, кафтни столга уриш, қўлни мушт қилиш, кўрсаткич бармоқни нуқиш, кафтни ҳамсуҳбат юзига яқин келтириб: *“Бир дақиқа! Мен ҳали гапимни тугатганим йўқ!”* дейиш, ундаги суҳбатга бўлган иштиёқни ўлдиради. Оқибатда, суҳбатдош сўзловчидан узоқлашишга ҳаракат қилади [8, б. 35]. Диалогик риторикада юқорида қайд этилган салбий ҳолатлардан йироқ бўлиш, қўл имо-ишораларидан ўз ўрнида фойдаланиш қўллаб-қувватланади. Қуйидаги мисоллар орқали фикримизни изоҳлаймиз:

“What are you going to do if you don’t get work?” “Go back home, I guess.” “No,” he said, “you can’t make it!” ... “Let me help you. You take some of my money.” “Oh, no!” she said, leaning back. “Come on,” he said, “I’ll see you through all right. Get yourself some clothes.” ... She had her hand out on the table. They were quite alone in their corner, and he put his large, warmer hand over it. “Aw, come, Carrie,” he said, “what can you do alone? Let me help you.” He pressed her hand gently and she tried to withdraw it. At this he held it fast, and she no longer protested. Then he slipped the greenbacks into her palm, and she began to protest, he whispered. “I will loan it to you – that is all right. I will loan it to you.” He made her take it. She felt bound to him by a strange tie of affection now [9, б. 86].

“I don’t believe you ever intend to marry me, Charlie,” Carrie said ruefully... “Oh, yes I do – course I do – what put that into your head?” He stopped trifling before the mirror now and crossed over to her. For the first time Carrie felt as if she must move away from him. “... It takes money to live as I want to... Don’t worry, girlie.” He patted her reassuringly upon her shoulder... “You never will.” “Well, you wait a little while and see, I will marry you all right, he said.” Carrie looked at him and felt justified. She was looking for something which would calm her conscience, and here it was... He had faithfully promised to marry her... “Wednesday. We will go, won’t we?” “If you think so. [9, б. 165]”

Мисолларнинг ҳар иккисидан ҳам сўзловчилар ўз суҳбатдошларининг қўлларини меҳр билан ушлаш, сиқиш, елкасини қоқиш каби хатти-ҳаракатлар орқали уларни маълум бир фаолият томон ундаши ифодаланган.

Инглизлар кўрсаткич бармоқ устига ўрта бармоқни қўйиб чалиштириш орқали суҳбатдошни нутқ мақсади сари чорлайдилар. Масалан:

Lisa: Mom, remember when I was little, we’d always planned my dream wedding and you always promised to keep Dad from ruining it, you know?

Marge: (crossing her fingers) Oh, don’t worry, honey, I guarantee your father will behave [10].

Келтирилган мисолда сўзловчи тингловчига *I guarantee your father will behave* (мен кафилман, даданг тўйингизни бузмайди), деб уни ишонтирар экан, у икки бармоғини бири-бирининг устига қўяди (*crossing her fingers*). Ушбу ҳаракат яхшиликка умид қиламан деган маънони англатади. Сўзловчи ҳам вербал, ҳам новербал воситалар орқали суҳбатдошни тинчлантиришига ундайди. Бу каби паралингвистик ҳодиса ўзбек тилида учрамайди. Лекин Интернетдаги манбаларда инглизча болларнинг ушбу хатти-ҳаракатлари борасида маълумотлар келтирилади [11].

Ўзбеклар эса қўлни кўксига қўйиш, суҳбатдошнинг елкасини қоқиш каби ҳаракатлар орқали уни

маълум бир фаолиятга ундайдилар, уларни ишонтирадилар. Масалан:

- *Сиз кўпам қайғурманг, – дедим секин.*
- *Нега?*
- *Авалло унчалик уялишига ўрин йўқ. Қолаверса...*
- *Нима, қолаверса?*

Мен унинг кафтларини силаб тинчлантиришига уриндим:

- *Қолаверса, почча уламодан фатво бўлмагунча ким бу ишга бош қўшади, деганмишлар...*
Ўртага сукунат чўкиб, у миқ этмай қолди [12, б. 64].
- *Хайриддин! Танкда омбур бор, олиб келинг, жон дўстим!*

Хайриддин худди ўзиннинг жони оғриётгандек юзимни силади.

- *Сабр қилинг, жўражон! Дардни берган Худо давосиниям беради.*

Тажанганиб турганимни кўриб юпатди:

Ҳафа бўлманг, жўра, насиб этса, ҳаммаси изга тушиб кетади. Тиш оғриги, кўз оғриги – қутлуг дард. Ухланг жўра! [13, б. 86]...

Келтирилган мисолларда сўзловчилар суҳбатдошларнинг кафт ва юзини силаш орқали уларни тинчлантиришига ундайдилар. Қуйида яна бир мисол келтирамиз:

- *Уни синаб кўриши керак! – деди орқа ўриндиқда ўтирган одам, машина жилгач.*
- *Хўп, ака, хўп! – жилпанглади Абдулла, орқасига ўгирилиб. – Ҳаммасини ўзим “ест” қиламан, менга ишонаверинг, акажон. – Қўлини кўксига қўйди Абдулла [7, б. 10].*

Юқоридаги мисолда сўзловчи қўлини кўксига қўйиш орқали суҳбатдошни ўз сўзларига ишонтирмоқда.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ҳар икки тилга оид диалогик риторикада тиз чўкиб илтимос қилиш нутқ таъсирчанлигининг янада кучайишига сабаб бўлади ва мазкур кўриниш диалог риториканинг умумийлик хусусиятларини кўрсатади. Диалогик риторикада қўл ҳаракатлари нутқий таъсирчанликнинг ортишига хизмат қилади ҳамда улар тадқиқ этилаётган тилларда ўзига хос миллий хусусиятларга эгаллиги билан характерланади. Ҳар икки хилқнинг турли динга эътиқод қилиши, тарбия, одоб-ахлоқ каби тушунчаларга турлича ёндашиши диалогик риторикада ҳам ўз аксини топади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. – Л.: Изд. ЛГУ, 1978. – С. 116.
2. Trager G.L. Paralanguage: a First Approximation / Studies in Linguistics, 1958, V. 13. – С. 18.
3. Абдуазизова Д.А. Сравнительно-типологический анализ паралингвистических средств: Дис. ...канд. филол. наук. – Ташкент:НУРУз им. Мирзо Улугбека, 1997. – С.8-33.
4. Seviour M. Word Wise. –Tashkent: Sharq, 1997. –P. 11-18.
5. Каримов И. Ўзбекистон Мустақилликка эришиш остонасида. – Т.: Ўзбекистон, 2012. – Б. 20.
6. Agee J. A Death in the Family. – New York: Vontage Books, 1985. –P. 136.
7. Каримова Л. Муҳаббат изтироблари. – Т.: Фафур Фулом номидаги Нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2004. – Б. 43.

8. Йўлдошева М. Муваффақият калити. Расмий муомала маданияти, яхши таассурот уйғотиш йўллари, раҳбарлик санъати. –Т.: Yangi asr avlodi, 2004.– Б. 35.
9. Dreiser Th. Sister Carrie. –Moscow: Higher School Publishing House, 1968.– P.86.
10. <http://tvtropes.org/pmwiki/pmwiki.php/Main/LyingFingerCross>
11. <http://www.buzzle.com/articles/origin-and-meaning-of-the-crossed-fingers-gesture.html>
12. Мансур Мурод. Жудолик диёри. – Т.: Шарқ, 2006. –Б. 64.
13. Ҳошимов Ў. Ҳадикли тушлар. – Т.: Фафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2002. – Б. 86.
14. Аббос Саид. Беш кунлик дунё. – Т.: Шарқ, 1996. – Б. 150.